Iskra Hristova-Shomova
(Bulgaria, Sofia University St. Kliment Ohridski)

A New Significant Contribution to Old Bulgarian Lexicography: The Old Bulgarian–Greek and Greek–Old Bulgarian Dictionaries to the *Didactic Gospel* by Constantine of Preslav

Abstract: The *Collection of Commentaries on the Gospel* by Constantine of Preslav, known as the *Didactic Gospel*, is one of the most significant monuments of Old Bulgarian literature, created in Preslav. An international team, led by Lora Taseva from the Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences, has compiled two authoritative dictionaries for the *Didactic Gospel*: an Old Bulgarian–Greek and a Greek–Old Bulgarian dictionary. Both works have been produced with scholarly rigour and a high level of professionalism. In addition to Cramer's printed edition of the Greek *Catenae* to the Gospels, forty other Greek manuscripts were examined to identify the Greek equivalents of the Old Bulgarian lexemes. The texts of the commentaries were thoroughly analysed as a preparatory stage in the compilation of the dictionaries.

Искра Христова-Шомова
(България, Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

Нов значителен принос към старобългаристичната лексикография в *Старобългарско-гръцки* и *Гръцко-старобългарски речник към Учителното евангелие на Константин Преславски*

Сборникът с беседи върху евангелски четива от Константин Преславски, наричан Учително евангелие, е един от най-значителните старобългарски паметници. По-голямата част от текстовете, които влизат в него, са преводни, но има и оригинални части от старобългарския писател. То е открито от руския учен Вукол Михайлович Ундолски още през 1846 г. (преди близо двеста години) и досега е било обект на множество изследвания, но съвсем доскоро беше единственият обемен старобългарски паметник, който нямаше пълно издание. За щастие, тази празнина беше запълнена през 2012 г., благодарение на дългогодишния труд на Мария Тихова. В резултат на нейното плодотворно сътрудничество с Екард Вайер публикацията на паметника беше осъществена в авторитетната поредица Monumenta Linguae Slavicae (Тихова/Tihova 2012).

Както и повечето други произведения, създадени в Преславския книжовен център, Учителното евангелие не е открито в старобългарски ръкопис, но за щастие е запазено в няколко по-късни преписа. Най-ранният от тях, Синодален препис, се съхранява в Синодалната сбирка № 262 на Държавния исторически музей в Москва (Ундольский 1846; Горский, Невоструев 1859: 409–433; Грашева 2003); източнославянски от края на XI – началото на XII в. Ръкописната традиция на този паметник е ограничена и показва значителна устойчивост. Известни са още само три преписа: Гилфердингов 1286 г., сръбски, сбирка на Гилфердинг № 32 от Руската национална библиотека в Санкт Петербург; сръбски ръкопис от XIV в., Cod. Slav. 12 от Австрийската национална библиотека, Виена; сръбски ръкопис от 1344 г. от Хилендарския манастир на Света гора, № 385. Изданието

на Мария Тихова се основава на най-ранния Синодален препис, с разночетения по останалите три източника.

След като този важен старобългарски паметник най-после е публикуван в пълнота, съставянето на речник-индекс към него стана непосредствена задача на славистиката, но не всеки би могъл да я изпълни. Тя беше осъществена от международен колектив, работил интензивно в продължение на четири години, ръководен и вдъхновяван от Лора Тасева. Останалите автори на речника са Добриела Котова, Иван П. Петров, Екатерина Дикова, Петра Станковска и Георги Митов. Резултат от работата на колектива са два обемисти речника: старобългарско-гръцки (702 с.) и гръцко-старобългарски (542 с.). Те са изработени в рамките на проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН (договор КП-06-Р50/2 от 30.11.2020).

За всеки от двата речника е изработена добре обмислена лексикографска концепция, която е описана в увода на първия том (Тасева и др. 2024: 61–84). В тази концепция централно място заема принципът за възможно най-точно представяне на гръцките съответствия на старобългарските лексеми. За основа на гръцкия текст е послужило изданието на Крамер на гръцките катени върху Евангелието (Cramer 1840–41). Но освен това издание съставителите на двата речник-индекса са използвала още 40 гръцки ръкописа с евангелски тълкувания. Подготовката на гръцката изворова база е резултат от значителната предварителна работа, осъществена от участниците в проекта, които уточниха гръцките източници за някои части от Учителното евангелие (Котова 2022; 2023). За реализацията на двата речника са използвани и специални компютърни програми, подготвени от Ахим Рабус и Мартин Русков.

Учителното евангелие на Константин Преславски съдържа обемен лексикален материал. Старобългарско-гръцкият речник наброява 3806 лексеми, реализирани в 50 668 словоупотреби, а гръцко-старобългарският речник обхваща 3328 лексеми с 38 774 словоупотреби.

Старобългарско-гръцкият речник се основава на изданието на Мария Тихова, но се отчитат и вариантите по другите три преписа. Речникът е по лексеми с отбелязани гръцки съответствия. Не са включени словоформите, а адресите на думите са дадени при гръцките съответствия. Въпреки че колективът е разполагал и със словоформите (които са фактическите носители на адресите в старобългарския текст), авторите са се отказали да ги включат заради значителния обем на речника. Все пак може да се съжалява за липсата на словоформите, защото те дават повече информация за употребата на думите, особено при глаголите, защото може да се види предпочитанието към едни съответствия при личните глаголни форми и към други – при причастията. Разбира се, при наличието на адреси, всеки, който разполага с изданието на Мария Тихова, може да намери съответните думи в текста.

При изработването на речника прави впечатление вниманието към детайлите. То се вижда не само от използването на различни източници и за старобългарския текст, и за гръцките съответствия, а и от детайлната информация в речниковите статии. В тях прави впечатление обособяването на различни фразови съчетания и представянето на техните гръцки съответствия. Това показва задълбочена и прецизна работа както върху старобългарския текст, така и върху гръцкия му източник.

Също така в речника са отбелязани и случаите на семантична асиметрия, които са класифицирани в три групи: контекстуален превод (когато в общия случай старобългарската дума не съответства по значение на гръцката, но в дадения контекст може да се преведе като неин еквивалент); свободен превод (когато старобългарският превод свободно предава общия смисъл на гръцкия текст); сгрешен превод. За тези три случая на

семантична асиметрия съответно са използвани различни означения. Резултат от внимателната и прецизна работа върху речника е и отбелязването на предлозите според тяхното управление – нещо, което липсва в повечето речник-индекси на стари славянски текстове.

Двата речника са подготвени с вещина и прецизност. При тяхната реализация прави впечатление задълбочената филологическа работа, съчетана с успешното използване на програмни продукти, създадени специално за случая. Но водеща е филологическата работа, за разлика от случаите на публикувани индекси по словоформи, почти във вида, в който са дадени от съответните програми, без дори да се лематизират.

Речниците ще могат да служа за основа на бъдещи лексикални изследвания върху Учителното евангелие и общо върху старобългарските книжовни паметници. Много полезно е и това, че към двата речник-индекса са добавени и обратни речници на старобългарските и на гръцките лексеми. Това ще подпомогне изследванията, насочени към определени класове имена и глаголи, например отглаголни или абстрактни съществителни, имена на деятели и пр.

Както е посочено и в увода към Старобългарско-гръцкия речник, тези два лексикографски тома са резултат от истинска екипна работа, протекла при интензивни съвещания с обсъждане на всеки детайл и с колективно взети решения за всеки по-особен случай. Радостно е, че можем да смятаме реализирането на тази задача за българско дело. Тя е осъществена от добре подбран международен екип, в който преобладават българските учени (макар и някои от тях да работят в чуждестранни университети), а инициатор на цялото начинание и двигател на екипа е проф. Лора Тасева от Института по Балканистика с Център по тракология към БАН. На нейната енергия и на нейния ентусиазъм трябва да благодарим за тези два лексикографски тома. Те съдържат значителен лексикален фонд и ще обогатят съществено познанията за старобългарската лексика и за старобългарския книжовен език. Това е труд, който ще бъде база за множество бъдещи изследвания в областта на старобългаристиката, славянската лексикология и лексикография. Той ще бъде много полезен и необходим за всички, които се занимават с анализ на средновековните славянски преводи от гръцки. Тези два речника са важни и с информацията за преславската книжовна лексика. Това издание вероятно ще бъде използвано от поколения слависти и старобългаристи.

ЛИТЕРАТУРА

Горский, Невоструев 1859: *Горский, А., К. Невоструев*. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. 2. Писания догматические и духовно-нравственные. Москва: В Синодальной Типографии (Gorskiy , Nevostruev 1859: *Gorskiy, A., K. Nevostruev*. Opisanie slavyanskikh rukopisey Moskovskoy sinodal'noj biblioteki. Otdel 2. Pisaniya svyatykh ottsev. 2. Pisaniya dogmaticheskie i duhovno-nravstvennye. Moskva: V Sinodal'noy Tipografii).

Грашева 2003: *Грашева, Л*. Вукол Михайлович Ундолски. – Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 222–227 (Grasheva 2023: *Grasheva, L*. Vukol Mihajlovich Undolski. – Kirilo-Metodievska entsiklopediya. T. 4. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov", 222–227).

Котова 2022: *Котова, Д*. Оригинално произведение на Константин Преславски ли е 42 слово на Учителното евангелие? – Старобългарска литература, № 65-66,

99–126. (Kotova 2022: *Kotova, D.* Originalno proizvedenie na Konstantin Preslavski li e 42 slovo na Uchitelnoto evangelie? – Starobalgarska literatura, Nr. 65–66, 99–126).

Котова 2023: *Котова, Д.* Византийските източници на Учителното евангелие на Константин Преславски. – Старобългарска литература, № 67–68, 13–46 (Kotova 2022: *Kotova, D.* Vizantiyskite iztochnitsi na Uchitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. – Starobalgarska literatura, Nr. 67–68, 99–126).

Тасева и др. 2024: *Тасева, Л., Д. Котова, И. Петров, Е. Дикова,П. Станковска, Г. Митов*. Учителното евангелие на Константин Преславски. Т. 1. Старобългарско-гръцки речник. Т. 2. Гръцко-старобългарски речник. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ (Taseva i dr. 2024: *Taseva, L., D. Kotova, I. Petrov, E. Dikova, P. Stankovska, G. Mitov*. Uchitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski. T. 1. Starobalgarsko-gratski rechnik. T. 2. Gratsko-starobalgarski rechnik. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov”).

Тихова 2012: *Тихова, М*. Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Е. Уханова на най-ранния препис. Freiburg i Br.: Weiher (= Monumenta Linguae Slavicae dialecti veteris, 58) (Tihova 2012: *Tihova, M*. Starobalgaskoto Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detaylno opisanie ot E. Uhanova na nay-ranniya prepis. Freiburg i Br.: Weiher (= Monumenta Linguae Slavicae dialecti veteris, 58).

Ундольский 1846: *Ундольский, В. М.* Силвестр Медведев, отец славяно-русской библиографии. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Т. 1. Москва, I–XXX, 1–90 (Undol’skiy 1846: *Undol’skiy, V. M.* Silvestr Medvedev, otets slavyano-russkoy bibliografii. – Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossijskikh pri Moskovskom universitete. T. 1. Moskva, I–XXX, 1–90).

Cramer 1840–1841: *Cramer, J. A.* (ed.). Catenae Graecorum partum in Novum testamentum. T. 1. Catenae in evangelia S. Mathaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss. Oxonii; T. 2. Catenae in evangelia S. Lucae et S. Ioannis ad fidem Codd. Mss. Oxonii. Oxford: Typographeo academico.